

CHEREM – JAKO KLĄTWA ŚMIERCI

ks. Piotr Briks
WT US - Szczecin

WSTĘP

W powszechnym odbiorze Stary Testament jest pełen przemocy, krwawych scen, wojen i mordów. Nie jest to stereotyp całkowicie pozbawiony podstaw. Obok tekstów opowiadających o dobroci ludzi, ich życiu codziennym, radościach, kłopotach, smutkach, o pięknie i sile miłości, o wierze, nadziei, o wspaniałych czynach, poszukiwaniu Boga, sensu życia, mądrości, obok pobożnych modlitw i przepięknej poezji, na kartach Starego Testamentu znajdujemy także niemało motywów wzbudzających grozę nawet u współczesnego, obytego z okrucieństwami czytelnika. Jednym z nich jest bez wątpienia klątwa *cherem*, mroczny fragment historii Starożytnego Bliskiego Wschodu¹

TERMIN *CHEREM*, JEGO GENEZA I ZNACZENIE

Hebrajski termin כֶּרֶם jest formą rzeczownikową od rdzenia כֶּרַם oznaczającego pierwotnie: *wyłaczyć, oddzielić, odciąć, odseparować*, a w znaczeniu pochodnym: *poświęcić, oddać w ofierze, obłożyć klątwą, w całości przeznaczyć Bogu, zniszczyć*². Jako rzeczownik rdzeń ten pojawia się dokładnie 50 razy³

¹ S. Niditch w swojej monografii na temat różnych koncepcji wojny w Biblii hebrajskiej pisze: „najbardziej przerażające teksty biblijne o wojnie to teksty o *cherem*”, *War in the Hebrew Bible*, 1993, 28 (na temat *cherem* strony 28-77). Problemowi *cherem* poświęcone są też obszernie rozdziały w: G. von Rad, *Studies in Deuteronomy*, 1953, 45-59; W. Eichrodt, *Theology of the Old Testament*, tom 1, 1961, 139-141; E.W. Nicholson, *Deuteronomy and Tradition*, 1967, 50-52; A. Soggin, *Joshua, OTL*, 1972, 97; R. Albertz, *A History of Israelite Religion in the Old Testament Period*, tom 1, 1994, 209; M. Weinfeld, *The Ban of the Canaanites and its Development in Israelite Law*, *Zion* 53, 1988, 135-147.

² Rdzeń ten w różnych formach czasownikowych pojawia się w Biblii hebrajskiej 52 razy.

W znaczącej większości wypadków jego charakter determinuje kontekst sakralny, bliższy jednak idei religijnego tabu niż przepisów kultycznych. W takim właśnie znaczeniu występuje on także w innych językach semickich, gdzie, najogólniej rzecz ujmując, określa osoby, obszary lub przedmioty wyłączone z powszechnej dostępności lub zwykłego użycia⁴. Znaczenie takie כֶּרֶם ma także w Biblii. W Kpł 27,28 czytamy: *Jeżeli kto poświęci co ze swej własności dla Pana jako "cherem": człowieka, bydłę albo część gruntu dziedzicznego - to ta rzecz nie będzie sprzedana ani wykupiona. Każde "cherem" jest rzeczą najświętszą dla Pana.*

W szczególny sposób pojęcie כֶּרֶם związane było z działaniami wojennymi. *Cherem* stanowiło szczególny rodzaj ofiary składanej Bogu w nadziei na Jego przychyłność. Była to ofiara warunkowa – jej faktyczne złożenie zależało od pomyślności w walce. Intencje takiej ofiary dobrze opisuje fragment Lb 21,2n:

Wtedy Izrael złożył następujący ślub JHWH, mówiąc: «Jeśli dasz ten lud w moje ręce, klątwą obłożę $\text{[הַקְּלָמָה]$ ich miasta». I wysłuchał JHWH głosu Izraela i wydał w ich ręce Kananejczyków. Izraelici obłożyli klątwą ich oraz ich miasta...

Na czym polegała taka klątwa? Była to swoista ofiara całopalna niemal ze wszystkiego, co znajdowało się w zdobytym mieście. Starożytne armie zdobywały poszczególne miasta, między innymi po to, aby zagarnąć wszelkie ich bogactwa. Bogactwami tymi, oprócz złota, srebra, klejnotów, broni itp., były to także zapasy żywności, zgromadzone z okolic stada, dostęp do wody (dojście do niej znajdowało się najczęściej wewnątrz miasta) oraz niewolnicy i niewolnice. W ten sposób umożliwiano dalszy pochód armii oraz zapewniano wojownikom zapłatę.

Obłożenie miasta klątwą było aktem oddania bóstwu niemal wszelkich zysków ze zwycięstwa – swoistym podziałem łupów. Dodatkowo klątwa taka była pośrednią manifestacją potęgi i bezwzględności bóstwa. Jej groza miała budzić przerażenie i w efekcie lęk i szacunek nie tylko u wrogów, ale także w szeregach własnej armii, która niewzruszenie wierząc w potęgę swojego Protektora, miała walczyć z większą jeszcze determinacją⁵

³ KBL wskazuje jedynie na powiązanie z arabskim *haram* oznaczającym *zakazane ze względów sakralnych, wyłączone – poświęcone* oraz aramejskim כֶּרֶם i syryjskim כֶּרֶם (bez bliższych objaśnień). L. Koehler, W. Baumgartner, M.E.J. Richardson, *The Hebrew & Aramaic Lexicon of the Old Testament, CD-ROM Edition*, Leiden 1994-2000. Grecki odpowiednik *cherem* to $\alpha\nu\acute{\alpha}\theta\epsilon\mu\alpha$.

⁴ IBD jako przykłady podaje arabskie *haram* używane na określenie sanktuariów w Mekce, Medynie czy Jerozolimie. Podobnym słowem *harim* nazywano w języku arabskim część domu czy pałacu niedostępną dla nikogo oprócz pana domu i eunuchów. To samo określanie odnosi się do rzeczy, które pielgrzymi nosili w czasie okrażania Qaaby, a których nie wolno było ani ponownie nosić na sobie, ani sprzedać. W języku akkadyjskim pojęcie *harimtu* oznaczało prostytutkę sakralną.

⁵ Klątwa *cherem* znana była również u innych narodów tego regionu. Motyw całkowitej zagłady wroga pojawia się np. na stelli Meszy. Linie 11-12 opisują eksterminację ludności od

Obłożenie klątwą zobowiązywało do zabicia wszystkiego co żywe (Pwt 20,16), zburzenia każdej budowli oraz spalenia wszystkiego, co palne (Pwt 7,25n). Przykładem tak bezwzględnego wykonania klątwy *cherem* jest opis całkowitego zniszczenia zdobytego Jerycha (Joz 6,18nn). Taką samą klątwą mieli zostać objęci wszyscy Kananejczycy i ich miasta (Pwt 7,1-3; 20,16-18; Joz 2,10; 6,17)⁶

Zniszczeniu nie podlegały jednak precjoza, które miały być umieszczone w skarbcu świątyni (Joz 6,24), w żadnym jednak razie nic ze zdobyczy nie mogło być przeznaczone do prywatnego użytku (Pwt 13,17)⁷

Niezachowanie reguł klątwy *cherem* pociągało z sobą najsurowsze konsekwencje. Naznaczenie *cherem* podlegało podobnym regułom jak nieczystość kultyczna. Zabranie dla siebie dobra obłożonego *cherem* powodowało przeniesienie klątwy także na samego winowajcę oraz jego dobytek, a nawet rodzinę (Pwt 7,26; por. Joz 6,18; 7,11-26)⁸

Zanotowane zostały też przykłady złagodzenia surowości klątwy (oszczędzenie kobiet i dzieci 31,7-12, 17n; Pwt 21,10-14 a w szczególności młodych dziewcz 21,11n. Ponadto w Pwt 2,34n mowa jest o wyłączeniu spod klątwy zwierząt i bliżej nieokreślonych łupów). Postawa taka jednak w innych miejscach jest ostro potępiana (np. 1Sm 15,9.21-33; 1Krl 20,42).

Klątwa *cherem* spełniała też niekiedy rolę ofiary przebłagalnej. Według Pwt 13,12-18 powinna zostać rzucona także na niewierne miasta Izraela. Przykładem takiego postępowania jest casus miast pokolenia Beniamina ukaranego w ten sposób za przestępstwo popełnione w Gibe'a (Judg 20:40, 48; por. też Wj 22,20).

Brak jest jakichkolwiek wzmianek o stosowaniu tej klątwy w okresie powygnaniowym, przynajmniej w pełnym jej zakresie. Pewne jej elementy można jednak zauważyć np. w rozporządzeniu Ezdrasza dotyczącym powracających z niewoli (Ezd 10,8): *Każdemu, kto nie przybędzie w ciągu trzech dni, według postano-*

Atrat do Kemosz – 7000 mężczyzn i kobiet na G. Nebo, jako ofiarę dla Asztar-Kemosz (patrz: H. Donner/W. Röllig, *Kanaanäische und Aramäische Inschriften*, tom 1, 1962, 33. Inny przykład, tym razem z pola walki, znajdujemy w annałach króla Salmanasera III (858-824 BC) w raporcie dotyczącym walk z koalicją Aramejczyków, w którym donosi on o zabiciu 14.000 żołnierzy wroga pokonanych w walce i uciekających (tekst patrz: J. B. Pritchard wyd., *Ancient Near Eastern Texts*, Princeton 1955, 279a).

⁶ Por. też: Joz 10,1.28-40; 11,11-21. 1Krl 9,21 donosi, że Izrael nie zdołał wypełnić wszystkich zobowiązań wynikających z klątwy i pozostawił przy życiu niektórych Kananejczyków.

⁷ Por. jednak Kpł 27,21; Lb 18,14; Ez 44,9 gdzie obłożone klątwą przedmioty stawały się własnością kapłanów.

⁸ Patrz też Kpł 27,29.

wienia przywódców i starszych, zostanie poddany klątwie (מִקְלָטָה) cały dobytek, a on sam zostanie wykluczony ze zgromadzenia [powracających z] niewoli.

Motyw klątwy *cherem* stosunkowo często pojawia się w wizjach eschatologicznych i apokaliptycznych. W tego typu tekstach wydającym i wykonującym wyrok – klątwę *cherem* na narody pogańskie jest sam JHWH (np. Iz 34,2.5; Mi 4,13; por. Ag 2,6n)

Jednym z elementów wizji szczęśliwej przyszłości jest właśnie brak klątwy *cherem* (Za 14,11; por. także Ap 22,3).

KŁĄTWA CHEREM W KSIĘDZE POWTÓRZONEGO PRAWA

Szczególnie interesujące wydaje się zjawisko użycia motywu *cherem* w piśmach deuteronomistycznych. Wprawdzie bardzo trudno jest dokładnie datować odnośne teksty, ale ich przynależność do nurtu powstałego pomiędzy VII i V wiekiem przed Chr. nie ulega wątpliwości⁹ Nie jest to jednak, jakby mogło się wydawać z tonu gróźb, czas szczególnej potęgi i całkowitej autonomii Izraela - wręcz przeciwnie. Po pierwsze, kraj przeżywa niezwykle głęboki kryzys, któremu miały zaradzić pospiesznie wprowadzane przez króla Jozjasza reformy. Kres położyła im tragiczna śmierć władcy w bitwie pod Megiddo (w 609 roku przed Chrystusem). Jego następcy jedynie marnowali, to co udało się osiągnąć, a kolejne fale deportacji i ostatecznie zdobycie Jerozolimy i zniszczenie świątyni przypieczętowało los Izraela. Po drugie, wydaje się, że problem walki czy ustalania warunków koegzystencji z jakkolwiek zorganizowanymi plemionami autochtonicznymi, Izraelici mieli już dawno za sobą. Od czasu inwazji plemion hebrajskich na tereny Kanaanu minęło już przecież 700-800 lat, dlaczego więc właśnie w tej tradycji tak często pojawia się motyw klątwy *cherem*, którą powinny być objęte wszystkie ludy Kanaanu? Co więcej, w ramach właśnie tej tradycji po raz pierwszy i jedyny w całej Biblii pojawiają się prawne nakazy egzekucji klątwy.

Pierwszy z nich znajduje się w bezpośrednim sąsiedztwie Dekalogu oraz innych praw i poleceń, które miały formować życie Izraela w nowo zdobytej ziemi (Pwt 6,2n): *Będziesz się bał JHWH, Boga swego, zachowując wszystkie Jego nakazy i prawa, które ja tobie rozkazuję wypełniać, tobie, twym synom i wnukom po wszystkie dni życia twego, byś długo mógł żyć. Słuchaj, Izraelu, i pilnie tego przestrzegaj, aby ci się dobrze powodziło i abyś się bardzo rozmnożył, jak ci przyrzekł JHWH, Bóg ojców twoich, że ci da ziemię opływającą w mleko i miód.*

Cały rozdział 6 poświęcony jest podkreśleniu absolutnej konieczności przestrzegania praw i nakazów JHWH, a kończy się on słowami (Pwt 6,25): *Na tym polega nasza sprawiedliwość, aby pilnie przestrzegać wszystkich tych poleceń wo-*

⁹ Problem datacji dzieła deuteronomistycznego nie jest ostatecznie rozwiązany.

bec JHWH, Boga naszego, jak nam rozkazał. Bezpośrednio po tym zdaniu pojawia się nakaz Pwt 7,1n (w całości 7,1-6):

Gdy JHWH, Bóg twój, wprowadzi cię do ziemi, do której idziesz, aby ją posiadać, usunie liczne narody przed tobą: Chetytów, Girgaszytów, Amorytów, Kanaanejczyków, Peryzzytów, Chiwwitów i Jebusytów: siedem narodów liczniejszych i potężniejszych od ciebie. JHWH, Bóg twój, odda je tobie, a ty je wytepisz, obłożysz je klątwą, nie zawrzesz z nimi przymierza i nie okażesz im litości.

Drugi nakaz wykonania klątwy *cherem* pochodzi z rozdziału 20 (ww. 16n - w całości 15-18). Ten z kolei jest częścią tzw. kodeksu deuteronomicznego, a w jego ramach rozdziałów poświęconych prawom obowiązującym w czasie prowadzenia wojen:

Tylko w miastach należących do narodów, które ci daje JHWH, twój Bóg, jako dziedzictwo, niczego nie zostawisz przy życiu. Gdyż klątwą obłożysz Chetytę, Amorytę, Kanaanejczyka, Peryzzytę, Chiwwitę i Jebusytę, jak ci rozkazał JHWH, Bóg twój...

Niezwykle istotna jest motywacja takiego nakazu (w. 18): *...abyście się nie nauczyli czynić wszystkich obrzydliwości, które oni czynią ku czci bogów swoich, i byście nie grzeszyli przeciw JHWH, waszemu Bogu.*

Zaskakujący radykalizm i surowość¹⁰ Nawet jeśli przyjąć, że pośród izraelskiej ludności pozostały jeszcze nie zintegrowane resztki pierwotnych mieszkańców Kanaanu¹¹, wypełnienie tego typu grupowego wyroku śmierci było nierealne, nie wspominając nawet o bezsensownym okrucieństwie takiego postępowania. Bez względu na te nakazy razi szczególnie w kontekście stosunkowo łagodnego nastawienia autorów deuteronomistycznych względem obcych i wędrowców¹²

Co ciekawe, kontrast ten widoczny jest w całym dziele deuteronomistycznym. Obok fragmentów nakazujących wyrozumiałość dla obcych i wędrowców (ze względu na własną historię), pojawiają się teksty mówiące o całkowitej eksterminacji Kanaanejczyków. Np. Joz 11,14n.19n:

Całą zdobycz tych miast i bydło podzielili Izraelici pomiędzy siebie, lecz wszystkich ludzi zgładzili ostrzem miecza doszczętnie, nie zostawiając żadnej ży-

¹⁰ Dyskusja nad różnymi możliwościami tłumaczenia obu tekstów patrz: Y. Hoffman, *The Deuteronomic Concept of the Herem*, ZAW 111/1999, 196-197.

¹¹ O takim wypadku, ale z czasów panowania króla Salomona, wspomina 1Krl 9,21.

¹² Pwt 14,29; 16,11; 21,10-14; 22,8n; 24,14.17.20n; 26,11.13. Na temat łagodności praw deuteronomistycznych patrz: M. Weinfeld, *Deuteronomy and the Deuteronomic School*, 1972, 282-297. Dla kontrastu warto jednak przypomnieć także perykopy Pwt 24,17-19 oraz 23,4-7. Pwt 12,29n w formie zapowiedzi prezentuje ideę całkowitego wyniszczenia narodów Kanaanu: *Gdy Pan, Bóg twój, wytepi przed tobą narody, które ty idziesz wydziedziczyć, gdy je wydziedziczysz i zamieszkaż w ich ziemi, strzeż się, byś nie dał się skusić do pójścia w ich ślady. A po ich wytepieniu - byś nie szukał ich bogów, mówiąc: «Jak to narody służyły swym bogom, tak też i ja będą postępować».*

wej duszy. To, co JHWH rozkazał słudze swemu Mojżeszowi, a Mojżesz rozkazał Jozuemu, Jozue wykonał, niczego nie zaniedbując z tego wszystkiego, co rozkazał JHWH Mojżeszowi [...] Żadne miasto nie zawarło pokoju z Izraelitami prócz Chiwwitów mieszkających w Gibeonie. Wszystkie zostały zdobyte zbrojnie. Taki był zamiar Pana, który uczynił upartymi ich serca, tak że prowadzili wojnę z Izraelem i popadli pod klątwę (חַרֵּם) bez miłosierdzia aż do wyniszczenia, jak rozkazał JHWH Mojżeszowi.

We fragmencie tym można jednak wyczuć wewnętrzny konflikt moralny autora, który z jednej strony donosi o holokauście wszystkich Kananejczyków, z drugiej jednak strony, czuje potrzebę usprawiedliwienia go niechęcią do zawarcia pokoju z Izraelem oraz przeniesienia całej winy za taki bieg wydarzeń na samego Boga¹³ Bliższy prawdzie historycznej jest z pewnością obraz przedstawiany przez Księgę Sędziów. Dowiadujemy się z niej, że Kanaan zdobywany był stopniowo, a Izraelici z Kananejczykami wspólnie zamieszkiwali te same terytoria¹⁴

Warto zauważyć także, że motyw *cherem* w tradycji deuteronomistycznej pojawia się jedynie w Księdze Powtórzonego Prawa i Księdze Jozuego¹⁵. Może to sugerować, że odnośne fragmenty pochodzą z okresu późniejszego niż pozostała część historycznego dzieła deuteronomisty¹⁶

Terminus ad quem nurtu deuteronomistycznego ustalany jest najczęściej na rok 562 BC – czyli ostatnie wzmiankowane w jego ramach wydarzenie historyczne (uwolnienie króla Jojakina z więzienia babilońskiego – 2Krl 25,27-30¹⁷).

¹³ Por. Wj 23,29n.

¹⁴ Tak np.: Sdz 4-5; 9; 10,6-15; 13-16; 18; 19,11n.

¹⁵ Wyjątek stanowi historia Saula i Agaga (1Sm 15), w której nie ma jednak bezpośredniego odniesienia do prawa *cherem* (na ten temat patrz: P. Kyle McCarter Jr., *I Samuel*, AB 1980, 266) oraz 1Krl 20,42: *Wówczas powiedział mu: «Tak mówi Pan: Za to, że wypuścisz ze swojej ręki człowieka, który podlega mojej klątwie (אִישׁ־חַרֵּם), będziesz musiał za jego życie oddać twoje życie i twój lud za jego lud»*. Patrz: P.D. Stern, The 'Herem' in 1 Kings 20,42 as an exegetical problem, *Biblica* 71/1990, 43-47.

¹⁶ Tak proponują: A. Rofe, The Laws of Warfare in the Book of Deuteronomy: Their Origins, Intent and Positivity, *JSOT* 32/1985, 23-44; R. Albertz, *Religion*, 353 nota 86; M. Rose, Der Ausschließlichkeitsanspruch Jahwes. Deuteronomische Schultheologie und Volksfrömmigkeit in der späten Königszeit, *BWANT* 106/1975, 111-123; B. Peckham, The Composition of the Deuteronomistic History, 1985, 21-68 (z aneksem); E. Otto, *Theologische Ethik des Alten Testaments*, 1994, 199; Y. Hoffman, The Deuteronomic Concept of the Herem, *ZAW* 111/1999, 201-202.

¹⁷ Na temat datacji opartej na tym fragmencie patrz: J. D. Levenson, *The Last Verses in Kings*, *JBL* 103/1984, 353-361; C. Begg, *The Significance of the Jehoiachin's Release, a New Prospect*, *JSOT* 36/1986, 49-56; B. Becking, *Jehojachin's Amnesty, Salvation for Israel? Notes on 2Kings 25,27-30*, *Pentateuchal and Deuteronomistic Studies, Papers Read at the XIIIth IOSOT Congress* Ed. by C. Brekelmans, J. Lust, 1990, 283-293; Y. Hoffman, *The Deuteronomist and the Exile*, w: D.P. Wright, D.N. Freedman, A. Hurvitz (wyd.) *Pomegran-*

Dodatkowym argumentem przytaczanym za takim datowaniem jest brak wzmianki o dekrete Cyrusa czy powrocie Izraelitów z deportacji. Nie wydaje się prawdopodobne, aby tak fundamentalne wydarzenia mogły zostać pominięte milczeniem. Z drugiej jednak strony zamknięcie całości dzieła w drugiej połowie VI wieku nie wyklucza możliwości późniejszych ingerencji redakcyjnych¹⁸ Przyjęcie takiej właśnie hipotezy rozwiązywałoby dwa problemy. Pierwszy to tak osobliwe rozmieszczenie tekstów dotyczących *cherem*. Drugi, to dziwny w kontekście walki o przetrwanie, radykalizm w odniesieniu do marginalnego problemu mniejszości autochtonicznej. O ile można jeszcze zrozumieć ewentualne antagonizmy z Filiistynami, Amorytami czy Edomitami, o tyle całkowicie niezrozumiałe wydaje się nawoływanie do eksterminacji nie istniejących już wówczas plemion Peryzytów, Chwwitów, Jebusytów czy Girgaszytów.

Bardzo kontrowersyjną propozycję rozwiązania tego problemu przedstawił Yair Hoffman. Uważa on mianowicie, że idea *cherem* w omawianych tekstach deuteronomistycznych jest swoistym chwytem makiawelicznym i niesie ze sobą przesłanie dokładnie odwrotne od pozornego. A mianowicie: „Nie ma już Kanańczyków, Girgaszytów, Peryzytów etc., czyli w konsekwencji ż a d n e prawo ich dotyczące – nie tylko prawo *cherem* – już nie obowiązuje [...] Przedstawiając Mojżesza jako wojowniczego nacjonalistę pragnącego wytepienia Kanańczyków, Deuteronomista, opowiadał się de facto przeciw konkurencyjnym – nacjonalistycznym koncepcjom politycznym i uderza w samą ich istotę. Innymi słowy: Deuteronomista używa idei *cherem* w polemice przeciw zwolennikom nacjonalizmu i ksenofobizmu”¹⁹

Ta skomplikowana koncepcja, według której podstępny redaktor ksiąg deuteronomistycznych miałby zwalczać nacjonalizm nacjonalizmem jeszcze bardziej radykalnym, wydaje się mimo wszystko niewiarygodna i wynika bardziej z politycznej poprawności autora niż rzetelnej analizy tekstu biblijnego.

Faktem jest, że idee nacjonalistyczne były szczególnie popularne w dwu okresach kształtowania się nurtu deuteronomistycznego. Po raz pierwszy w czasie reform Jozjasza oraz już po powrocie z deportacji babilońskiej, na początku okresu perskiego.

Jednym z filarów reform z 622 roku był postulat całkowitego oczyszczenia kultu JHWH z obcych domieszek oraz całkowitej likwidacji kultów pogańskich. Oprócz aspektu religijnego, postępowanie takie miało oczywiste przyczyny polityczne. Celem Jozjasza była centralizacja władzy i skupienie całego życia spo-

ates and golden Bells: Studies in Biblical Jewish and Near Eastern Ritual. Law and Literature in Honor of J. Milgrom, Winona Lake: Eisenbrauns 1995, 659-675.

¹⁸ Dość powszechnie uznawanym przykładem takiej ingerencji jest fragment 2Krl 17,24-41. Na temat datacji tego fragmentu patrz np.: R. J. Coggins, *Samaritans and Jews*, 1975, 13-18; M. Cogan, *We like you worship your God*, VT 38/1988, 286-292.

¹⁹ Y. Hoffman, *The Deuteronomic Concept of the Herem*, ZAW 111/1999, 205-206.

lecznego, w możliwie wszystkich jego aspektach wokół stolicy. Religię (wraz ze zcentralizowanym kultem) traktował on także jako niezwykle istotny czynnik jednoczący społeczeństwo. Nic dziwnego, że osłabiający tę jedność obcy stawali się pośrednim zagrożeniem dla reform. Należy jednak równocześnie stwierdzić, że brak jest tekstów jednoznacznie wskazujących na działania z tego okresu skierowane bezpośrednio przeciw obcokrajowcom.

Na czas panowania Jozjasza datuje powstanie obu nakazów *cherem* N. Lohfink²⁰ Pisze on: [Na rozkaz Jozjasza spisano prawa, w których] „nakazuje on zniszczyć nie istniejące już za czasów Jozjasza, nazwane po imieniu ludy. Fakt ten wskazuje, że nie chodziło o bezpośrednie wskazówki dotyczące sposobu prowadzenia planowanych kampanii wojennych, ale o swoisty sposób na pokrzepienie, dodanie sił ludności Judy, która po stuletniej dominacji Asyrii, była przytłoczona wspomnieniami i poczuciem bezsilności”²¹

Słabym punktem tej koncepcji jest założenie, że zaostrenie prawodawstwa nakazującego wyniszczenie nie istniejących już ludów może dodać uciskanym przez Asyryjczyków Izraelitom wigoru.

Problem drugi to zbieżność czasowa powstania podstawowej warstwy dzieła deuteronomistycznego i jego redakcji. Jeśli przyjąć, a wiele na to wskazuje²², że oba nakazy *cherem* pochodzą z warstwy redakcyjnej, to trudno przypuszczać (choć oczywiście nie jest to całkiem niemożliwe), żeby tak daleko idące korekty wprowadzane były w parę lat po powstaniu dzieła.

Okresem bardzo silnego odrodzenia się tendencji nacjonalistycznych i wrogich obcokrajowcom jest bez wątpienia wiek VI i V BC. Sztandarowym przykładem panujących wówczas nastrojów jest odrzucenie propozycji pomocy ze strony „obcych” przy odbudowie świątyni²³ Wrogą wobec obcych wymowę mają także inne pochodzące z tego okresu teksty. Ag 2,22 (...*przewrócę trony królestw i pokruszę potęgę władczych narodów, przewrócę rydwan i jego woźnicę; padną konie i ich jeźdźcy, każdy polegnie od miecza swego brata.*); Za 1,15 (*lecz gniew mój zaciążył nad narodami pysznymi, bo gdy Ja się gniewałem tylko trochę, one przesa-*

²⁰ N. Lohfink, *Theology of the Pentateuch*, 1994, 187-194.

²¹ Jak wyżej str. 193-194.

²² Dowodzi tego sam N. Lohfink (*Theology of the Pentateuch*, 1994, 187n).

²³ Wiele mówiący jest już sam sposób relacji o tym wydarzeniu (Ezd 4,1-3): Gdy wrogowie Judy i Beniamina usłyszeli, że wygnańcy budują świątynię dla Pana, Boga izraelskiego, przystąpili do Zorobabela, do Jozuego oraz przedstawicieli rodów i rzekli do nich: «Chcemy budować z wami, albowiem czcimy Boga waszego jak wy i Jemu składamy ofiary od czasów Asarhaddona, króla asyryjskiego, który nas tu sprowadził». - Lecz Zorobabel, Jozue i pozostali naczelnicy rodów izraelskich im odpowiedzieli: «Nie wolno wam razem z nami budować domu dla Boga naszego, ale my sami budować będziemy dla Pana, Boga izraelskiego, jak nam rozkazał Cyrus, król perski». Owymi „wrogami” byli prawdopodobnie Izraelici północni albo nawet Judejczycy, którzy nie zostali deportowani do Babilonu.

dziły w karaniu.); Za 2,4 (A kiedy zapytałem: «Do jakiej pracy oni spieszą?» - odpowiedział: «Tamte rogi przygniotły Judeę, tak iż nikt nie mógł podnieść głowy, ci zaś przyszli, aby napęłnić je trwogą i strącić rogi narodów, które powstały przeciw ziemi judzkiej, aby ją zniszczyć») i wiele innych. Charakterystyczne dla atmosfery tamtego okresu jest tło epizodu wyrzucenia Tobiasza z mieszkania urządzonego w zabudowaniach świątynnych (Neh 13,1-9). Innym jej skutkiem był między innymi surowy zakaz małżeństw mieszanych (Ezd 9,2n; Ne 10,31; 13,1-3.23-27) a nawet nakaz rozstania się z żoną obcego pochodzenia (Ezd 10,10-17).

Ezdrasz tak uzasadnia swoje zarządzenie:

...zbliżyli się do mnie książęta z tymi słowami: «Lud izraelski, kapłani i lewici nie trzymali się z dala od narodów tych krain, jak i od ich okropności, mianowicie z dala od Kananejczyków, Chetytów, Peryzzytów, Jebusytów, Ammonitów, Moabitów, Egipcjan i Amorytów, lecz spośród córek ich wzięli dla siebie i dla synów swoich żony, tak że ród święty zmieszał się z narodami tych krain; a książęta i zwierzchnicy przodowali w tym wiarołomstwie». i dalej (ww. 10-12): A teraz, Boże nasz, co powiemy, żeśmy po tym znowu przekroczyli Twoje przykazania, któreś nadał przez swoje sługi, proroków, tymi słowami: "Ziemia, w której posiadanie wchodzić, jest ziemią splamioną przez rozpustę tych obcych narodów, przez ich obrzydliwości, którymi ją w nieczystości swej napęlnili od końca do końca. Zatem nie wydawajcie córek swoich za ich synów ani nie bierzcie ich córek dla synów swoich. Dalej: nie troszczcie się nigdy o pomyślność ich i szczęście, abyście się wzmocnili i spożywali plon tej ziemi oraz pozostawili ją na zawsze w spadku synom swoim"

Tekst ten (i inne cytowane powyżej) w swoim stylu i wymowie wyśmienie odpowiadają omawianym nakazom eksterminacji ludów pogańskich. Wydają się one sugerować (bez wnikania w niuanse etnograficzne), że wszyscy obecni obcokrajowcy zamieszkujący Palestynę wraz z Judejczykami są potomkami nie zabitych w okresie zdobywania Kanaanu ludów pogańskich i jako takie stanowią nie tylko zagrożenie dla ortodoksji Izraela, ale także niechlubne świadectwo nieposłuszeństwa wobec nakazów JHWH²⁴

²⁴ Y. Hoffman nakazy *cherem* interpretuje jako deuteronomistyczną odpowiedź na argumentację Ezdrasza: „już nie ma więcej Kananejczyków i dlatego nawoływanie do unikania małżeństw mieszanych jest anachroniczne, bezpodstawne i nieuzasadnione” (*The Deuteronomic Concept of the Herem*, ZAW 111/1999, 207). Wniosek taki nie wydaje się jednak mieć oparcia w samych tekstach Pwt 7,1-6 i 20,15-18. Nie są one relacją, z tego, co się wydarzyło, ale proklamacją woli JHWH i zobowiązania Izraela do jej wykonania. Ani słowem nie wspomina się o wykonaniu tych poleceń. Teksty takie mogły co najwyżej jeszcze bardziej utwierdzić Izraelitów w przekonaniu o konieczności zastosowania jak najbardziej radykalnych posunięć wobec autochtonów. Należy tu jednak bardzo wyraźnie zaznaczyć, że w okresie tym faktycznie istniała także silna opozycja wobec idei głoszonych przez Ezdrasza i Nehemiasza a odnoszących się do obcokrajowców. Przykładami takiej polemiki są Księga Rut i Księga Jonasza.

ZNACZENIE DEUTERONOMICZNEGO NAKAZU WYKONANIA *CHEREM*

Z powyższych rozważań dotyczących obu tekstów nakazujących klątwę *cherem* wysnuć można następujące wnioski:

1. Pwt 7,1-6 i 20,15-18 stanowią najprawdopodobniej dodatek redakcyjny;
2. ich styl i przesłanie każe datować je na okres powygnaniowy, a konkretnie na czas reform Ezdrasza i Nehemiasza;
3. nie uzasadnionym wydaje się twierdzenie, że mają one inne niż bezpośrednio wynikające z ich treści przesłanie, choć oczywiście w okresie, kiedy Izrael z nikim nie walczył, ani nawet nie miał na swoim terytorium znaczących obcych grup etnicznych, nie mogą być odczytywane dosłownie.

Jaka jest w związku z tym ich wymowa? Najbardziej przekonująca wydaje się teza, że nakazy te są życzeniem retrospektywnym, może nawet swoistym wskazaniem na winę przodków, którzy zamiast bezwzględnie usunąć zagrożenie płynące ze strony religii pogańskich, tolerowali ich współistnienie. Szczególnie wyraźnie konsekwencje bratania się z Kananejczykami ukazuje tło historii proroka Eliasza (IX wiek)²⁵

Przykładem takiego właśnie sposobu rozumowania jest Księga Estery, w której podstępny i okrutny wróg Izraela – Haman przedstawiony jest jako potomek Agaga Amalekity. Gdyby Izraelici posłuchali nakazu JHWH (Pwt 25,17-19) i zgładzili wszystkich Amalekitów nie groziłoby im więcej śmiertelne niebezpieczeństwo z ich strony (por. Est 3,13)²⁶

ZAKOŃCZENIE

Błędem byłoby jednak przyjmowanie wyłącznie literackiej perspektywy oceny zjawiska *cherem* (tak jak w przytoczonych przykładach z Księgi Powtórzonego Prawa). Opisy całkowitej eksterminacji wojsk wroga czy mieszkańców jakiegoś miasta, nie były jedynie alegorycznymi pouczeniami dotyczącymi czy to historii, czy tym bardziej wewnętrznych zmagania człowieka (takie właśnie interpretacje pojawiają się obecnie najczęściej). Klątwa *cherem*, także w swoim militarnym znaczeniu, jest jak najbardziej faktem historycznym. Podawane w związku

²⁵ O aktualności problemu świadczy np. tekst Pwt 20,18: ...abyście się nie nauczyli czynić wszystkich obrzydliwości, które oni czynią ku czci bogów swoich, i byście nie grzeszyli przeciw JHWH, waszemu Bogu.

²⁶ Por. jednak relacje o całkowitej eksterminacji Amalekitów – 1Sm 15 i 1Krn 4,43. Na temat stosunku autorów Księgi Kronik do ekskluzywistycznych idei Ezdrasza i Nehemiasza patrz: S. Japhet, *The Ideology of the Book of Chronicles and its Place in Biblical Thought* (heb.), 1977, 286-299. Por. także: A. Laato, *Josiah and David Redivivus: the historical Josiah and the Messianic expectations of exilic and postexilic times*, Stockholm 1992, 310.

z nią liczby czy zakres jej stosowania należy traktować z dużą dozą sceptycyzmu, ale sam fakt masowych mordów na wojownikach pokonanych armii czy ludności cywilnej, także, a może nawet przede wszystkim, w imię pobudek religijnych, nie podlega wątpliwości. Zapiski donoszące o tego typu zachowaniach pochodzą także ze źródeł pozabiblijnych i nie ma podstaw, żeby je kwestionować. Co więcej sposób opisu klątw rzucanych na wroga pozwala wnioskować, że było to postępowanie nie tylko powszechnie przyjęte, ale wręcz uważane za coś szczególnie godnego pochwały. Nie tylko nie stało w sprzeczności do odczuć moralnych, ale wręcz stanowiło akt religijny i na swój wyjątkowy sposób kultyczny.

Zusammenfassung

Der Artikel wurde dem Thema des Fluchs *Herem* in der Bibel gewidmet. Selbstverständlich bedeutet das hebräische Wort **חֵרֵם** nicht immer ein Fluch. In den meisten Fällen geht es um einen kultischen oder sogar bloß liturgischen Terminus, mit dem wurden die Personen oder Gegenständen bezeichnet, die aus dem normalen Gebrauch ausgeschlossen und dem Kult vorgesehen wurden. In dieser Bedeutung war das sicher als eine Ehre verstanden. Manchmal war das doch ein Begriff, der sehr eng mit dem Krieg verbunden war. *Herem* bedeutete dann eine Art des Opfers, das Gottes Wohlgefallen garantieren sollte.

Das so verstandene *Herem* zwängte den Sieger zu einer totalen Vernichtung aller Personen (samt mit allen Frauen, Kindern und Alten), Tieren, Gebäuden und Gegenständen, die sich in der eroberten und dem Fluch unterlegenen Stadt befanden. P. Briks stellt unterschiedliche Beispiele dieses Fluchs im AT vor. Der meisten Interesse widmet er zwei Texten aus Deuteronomium (7,1-6 und 20,15-18). Mit den Perykopen sind jedoch große Probleme verbunden. In dieser Zeit, wann sie entstanden sind (VI-V Jh BC), waren sie schon undurchführbar. Vor allem deswegen, weil die in den Texten erwähnte Völker damals nicht mehr existierten! Der größte Teil des Artikels ist ein Versuch der Antwort auf die Frage, warum jemand im selbst unsouveränen Israel verordnet die so drastischen und brutalen Mittel? Sollten sie wortwörtlich oder symbolisch verstanden werden? Wenn symbolisch – dann wie? Als Antwort auf die Fragen schlägt Autor die Idee des *retrospektiven Wunsch* vor, dem man mit anderen Worten als: *wie gut wäre, wenn damals geschehen wurde* vorstellen könnte.